

*MƏQALƏ***İlhamə Sultanova**

Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan
ədəbi əlaqələri şöbəsinin dissertantı

silhame@inbox.ru

99

1 (16) 2020

Abdulla Əvlani və molla nəsrəddinçilər

Molla nəsrəddinçilərin və Mirzə Cəlilin dünya mədəniyyəti ilə münasibətlərindən bəhs edərkən Türkünstan ədəbi-mədəni mühiti ilə onların yaradıcılıq əlaqələrinin son dərəcə mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd etmək vacibdir. XX yüzilin əvvəllərində Türkünstan xalqları – özbək, türkmən, tacik, qazax, qırğız, qaraqalpaq ədəbiyyatlarında “Molla Nəsrəddin” jurnalına və Mirzə Cəlil irsinə fəal müraciətin davamlılığını və fasiləsizliyini nəzərə almaq lazımdır. Bu beş qardaş ədəbiyyatından isə daha çox özbək ədəbiyyatında Mirzə Cəlil və Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığının geniş və qüvvətli təsir imkanlarına malik olduğunu diqqətə çatdırmaq vacibdir. Türkünstan ədəbi mühitinin tarixən əsas mərkəzlərindən biri kimi formalaşmış özbək ədəbiyyatının qabaqcıl nümayəndələri sırasında Mirzə Cəlil yaradıcılığına və molla nəsrəddinçilərin mədəni fəaliyyətinə ən çox maraq və həvəs göstərən qüdrətli qələm sahiblərindən biri isə Türkünstanın görkəmli ziyalı, mətbuat xadimi, jurnalisti və publisisti, maarifçi ədibi və şairi Abdulla Əvlani (1878-1934) idi.

Abdulla Əvlani XIX əsrin 90-cı illərindən etibarən bədii yaradıcılığa başlamışdır. O özü ilk qələm təcrübələrinin 1894-cü ilə aid olduğunu tərcümeyi-halında qeyd edib. Amma görkəmli maarifçi, ədib və şairin tanınmış tədqiqatçıları - akademik N.Kərimov, professorlar Q.Kərimov, S.Dalimov, Ə.Hacıəhmədov, B.Qasimov və başqaları Abdulla Əvlaninin bizə gəlib çatmış əsərlərinin 1905-ci ildən sonra yazıldığını vurğulayırlar. Bir sıra tədqiqatçılar isə A.Əvlaninin 1894-1904-cü illər arası yaradıcılığının taleyinin qeyri-müəyyən olduğunu, bu dövrü əhatə edən ədəbi məhsullarının,

çox güman ki, saxlanmadığını ehitmal edirlər. Abdulla Əvlaninin bizim zamanəmizə qədər gəlib çatmış əsərlərinin tarixini dəqiqləşdirməyə isə onların öz mövzusu və ictimai məzmunu kömək edir. Əminliklə söyləmək olar ki, həmin əsərlər 1905-ci ildən əvvəl yazıla bilməzdi. Şairin XIX əsrin 90-cı illərində yazdıqlarının taleyi və onların nəyə görə saxlanmaması barəsində isə yeri gəldikcə məlumat vermək, öz fikirlərimizi və mütəxəssislərin mülahizələrini bildirməyi nəzərdə tuturuq.

1907-ci ilin 4 dekabrında Abdulla Əvlaninin baş mühərrir olduğu ilk qəzetin – “Şöhrət”in ilk sayı işıq üzü görür. Özünün ictimai-mədəni mövqeyinə və səviyyəsinə görə dərhal oxucuların diqqətini cəlb edən “Şöhrət” qəzetinin cəmi 10 sayı yayılır. Çar senzurası tezliklə qəzetin bağlanması ilə bağlı sərəncam verir. Amma bu hadisə A.Əvlaninin ədəbi-ictimai fəaliyyətində və Daşkənd mədəni mühitində izsiz keçmir. Gənc ədib və mühərrir Türküstan mədəni mühitində tanınmağa və etiraf olunmağa başlayır. “Şöhrət”in Daşkənd və Türküstan ədəbi mühitində qısa müddətli, ancaq yaddan çıxmayan bir yaradıcılıq uğuru kimi qarşılanmasının başqa bir maraqlı cəhəti vardı. Bu özünəməxsus cəhət ondan ibarət idi ki, 1907-ci ilin apreli Mirzə Cəlilin, həmin ilin dekabrı isə Abdulla Əvlaninin ədəbi və mühərrirlik tərcümeyi-halına qızıl hərflərlə yazılmışdı. Eyni ildə “Molla Nəsrəddin” və “Şöhrət” dünyaya gəlmişdi.

Mühərriri olduğu ilk qəzetin tezliklə bağlanması Abdulla Əvlanini qətiyyənlən ruh-dan salmır. O öz maarifçilik və mədəni fəaliyyətini yeni-yeni forma və istiqamətlərdə davam etdirməli olur. A.Əvlani mətbuat sahəsindəki işlərindən və məqsədlərindən geri çəkilmir. Gənc mühərrir “Şöhrət” bağlandıqdan sonra “Asiya” qəzetini çıxarır. Amma bu qəzetin taleyi də uğursuzluqla nəticələnir. İctimai-siyasi mühitin və çar məmurlarının amansız qadağaları və təzyiqləri vətənpərvər maarifçinin əzmini qıra bilmir. A.Əvlani “Sədayi-Türküstan” qəzetilə əməkdaşlıq edir. “Sədayi-Türküstan”-nın baş mühərriri məşhur jurnalist və maarifçi Ubaydulla Xocayev idi. A.Əvlaninin yaradıcılığının bu dövrü, yəni 1914-1915-ci illərdəki ədəbi fəaliyyəti “Sədayi-Türküstan”la sıx bağlı olur. Həm də məhz bu dövrdən etibarən A.Əvlaninin ədəbi yaradıcılığında və mədəni fəaliyyətində yeni sahələrin formalaşmağa başladığını müşahidə edirik. Məhz bu illərdən etibarən o, teatr və dramaturgiya ilə də fəal surətdə məşğul olmağa başlayır. Belə ki, 1913-cü ilin axırlarında Daşkənd şəhərində məşhur cədid və maarifçilərin təşəbbüsü ilə “Turan” cəmiyyəti meydana gəlir. Bu cəmiyyətin nəzdində “Turan” teatr truppası da yaradılır. A.Əvlaninin rəhbəri olduğu bu teatr truppası ilk əvvəllər 25 nəfərdən ibarət olur. Ümumən, “Turan” cəmiyyətinin nəzdində klub, qiraətxana, kitabxana, qəzet də fəaliyyət göstərir. Türküstanın məşhur mədəniyyət və teatr xadimləri “Turan” teatr truppasının fəal üzvləri idilər. Sonralar Özbəkistanın ilk ən görkəmli teatr və kino rejissorları kimi şöhrətlənmiş Mənnan Uyğur və Süleyman Xocayev kimi böyük incəsənət xadimləri 1916-cı ildən bu truppanın fəal üzvləri kimi yaradıcılığa başlamışdılar. Maraqlıdır ki, ilk özbək milli dramı – Mahmudxoca Behbudinin “Pədərəküş” pyesini də məhz bu truppanın iştirakçıları ilk dəfə səhnələşdirməyə müvəffəq olmuşdular. “Pədərəküş”ün ilk tamaşası 1914-cü il 27 fevralda Daşkəndin möhtəşəm “Kollizey” teatrında oynanılıb. “Turan” teatr truppasının bu tamaşa ilə fəaliyyətə başlaması ölkənin ictimai-mənəvi və mədəni həyatında son dərəcə mühüm və unudulmayan hadisə, zamanın hərəkətini sürətləndirən ümummilli əhəmiyyətə malik bir yenilik idi.

“Turan” teatr truppasına bir müddət rəhbərlik etməsi A.Əvlaninin yaradıcılığın-

da və mədəni fəaliyyətində yeni sahə və istiqamətlərin formalaşmasına təkan verir. Xüsusən maarifçi ədibin teatr fəaliyyəti ilə qızgın məşğul olması onun rus və qardaş xalqların bu sahədəki tanınmış mütəxəssisləri və incəsənət xadimləri ilə həmkarlıq əlaqələri qurmasına səbəb olur. Məhz həmin dövrdə, yəni “Turan” teatr truppasına rəhbərlik etdiyi çağlarda A.Əvlani tanınmış tatar rejissoru Zəki Bayazidski, məşhur Azərbaycan aktyorları və rejissorları Hüseyn Ərəblinski və Sidqi Ruhulla ilə əməkdaşlıq etməyə, özbək səhnə sənətinin inkişafı və zənginləşməsi üçün onların yardımından yararlanmağa səy göstərir. 1915-1916-cı illərin mətbuat xəbərlərindən məlum olur ki, “Turan” truppasının bir çox tamaşalarını Zəki Bayazidski səhnələşdirirdi. Eyni zamanda, böyük Azərbaycan sənətkarı Sidqi Ruhulla da 1916-cı ildə Daşkəndə təşrif buyurub, A.Əvlaninin evində Üzeyir Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” operasını səhnəyə qoyur. Məcnun rolunu Sidqi Ruhulla, başqa obrazları isə həvəskar aktyorlar icra edirlər. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, Mirzə Cəlilin məşhur “Ölülər” tragikomedyası da 1916-cı ildə “Turan” teatr truppasının üzvləri tərəfindən Abdulla Əvlaninin evində səhnəyə hazırlanmışdı.

1905-1920-ci illər Azərbaycan-Türküstan teatr və dramaturgiya əlaqələrinin ümumi mənzərəsini və tarixini öyrənmək nöqtəyi-nəzərindən A.Əvlaninin bu illərdəki yaradıcılıq fəaliyyəti son dərəcə maraqlı və zəngin bir nümunədir. A.Əvlani bədii yaradıcılığında mühüm yer tutan bir sıra əsərlərini, o cümlədən “Vəkillik asandırmı?”, “Mürğü”, “Biz və Siz”, “İki sevgi”, “Portuqaliya inqilabı” kimi o dövrün ictimai-siyasi və mədəni ehtiyaclarına cavab verən məşhur pyeslərini 1914-1916-cı illərdə, yəni “Turan” teatr truppasına rəhbərlik etdiyi dövrdə qələmə alır. Böyük maarifçi ədib və dramaturq həm də qardaş tatar və Azərbaycan ədəbiyyatlarından “Kərimənin qatili”, “Ev tərbiyəsinin bir şəkli”, “Xəyanətkar ailəsi”, “Bədbəxt gəlin”, “Xor-xor”, “Cəhalət”, “Nadanlıq”, “Ölülər” və o dövrün başqa məşhur səhnə əsərlərini özbəkçəyə çevirir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının Orta Asiya xalqlarının ictimai-mədəni həyatı ilə əlaqələrindən bəhs edərkən təkcə bu mətbuat orqanının öz səhifələrində qardaş millətlərin taleyi və güzəranına geniş yer verməsini qeyd etməklə kifayətlənmək problemin hərtərəfli elmi həlli üçün yetərli deyil. Məsələ bundadır ki, “Molla Nəsrəddin”in bu istiqamətdəki uzun müddətli və səmərəli fəaliyyətini işıqlandırarkən, jurnalın Orta Asiya ilə bağlı və çoxcəhətli əlaqələrini təhlilə cəlb edərkən Türküstan ziyalılarının bu yöndəki xidmətlərini də qətiyyənlə unutmaq olmaz. Jurnal səhifələrində Türküstan şair və ziyalıların, özbək satirik və maarifçi ədəbiyyatının məşhur nümayəndələri Abdulla Əvlani, Mahmudxoca Behbudi, Məhəmmədşərif Sufizadə, Siddiqi Əczi, Raci, Həmzə Həkimzadə Niyazi və başqalarının bu sahədəki böyük vətənpərvərlik yanğısı ilə həyata keçirdikləri işləri də xüsusi qeyd etməliyik. Onlar özlərinin son dərəcə həyatı və maraqlı məktub və mənzumələri, ədəbi-publisist məqalə və yazıları, satirik şeir və həcvləri ilə dünya şöhətli jurnalın Türküstanla yaxından və müntəzəm əlaqə saxlaya bilməsinə, həm də bu mətbuat orqanının min kilometrərlə uzaqlarda yerləşmiş ölkə və şəhərlərin həyatından xəbərdar olmasına, öz səhifələrində canlı və təzə-təzə xəbərlər əks etdirməsinə misilsiz yardım göstərmişlər.

Abdulla Əvlaninin naşirlik və mühərrirlik fəaliyyətindən bəhs edərkən onun Qafqaz ədəbi mühiti ilə, Tiflis və Bakı şəhərlərindəki mətbuat orqanları ilə dərin işgüzarlıq əlaqələri olduğunu vurğulamaq məqsədə müvafiqdir. “Molla Nəsrəddin”

jurnalı ilə, xüsusən Mirzə Cəlil və başqa molla-nəsrəddinçilərlə Abdulla Əvlanini dostluq əlaqələri bağlayırdı. Abdulla Əvlani 1917-ci ildə, Fevral burjua demokratik inqilabının qələbəsindən sonra özü təkbaşına “Turan” qəzetini nəşr etməyə başlayır. Bu qəzetin iş fəaliyyətində də, aşağıda görəcəyimiz kimi, “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə əlaqələr və həmkarlığın izləri diqqəti cəlb edir. “Turan” qəzeti öz programını və məram-məqsədini elan edərkən aşağıdakıları xüsusi vurğulamışdır: “Müsəlmanlar arasında çox illərdən bəri davam edib gələn çoxluğun zorakılığına son qoymaq, biddət və cəhaləti məhv etmək. Gələcəkdə olacaq cümhuriyyət idarəçiliyinə xalqı hazırlamaq”¹²⁹. Amma qəzetin ilk sayları kəskin müqavimətə rast gəldi. Qəzetin ikinci sayında yerli mütəəssiblər və dindarlarla qəzet arasında dava-dalaş yarandı. Özbək mətbuatı tarixindəki ağır və amansız qadağalar Abdulla Əvlanini sındıra bilmir, onu öz nəcib və xeyirxah məqsədlərindən çəkindirə bilmir¹³⁰.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı və redaksiya əməkdaşları ağır vəziyyətə düşən qardaş ölkə jurnalistini çıxılmaz vəziyyətdən xilas etmək üçün yardım əlini uzadırlar. Yerli irticanın və cəhalətpərəstlərin meydan suladığı həmin çətin günlərdə molla-nəsrəddinçilər Tiflisdən, “Molla Nəsrəddin”in öz mətbəəsindən lazımı avadanlıqları və mütəəssisləri Daşkəndə, A.Əvlaninin köməyinə göndərirlər. Amma məhəlli din xadimləri və qoluzorlular heç bir vəchlə “Turan” qəzetinin çap olunmasına imkan vermək istəmirlər. A.Əvlani müvəqqəti olaraq “Turan”dan uzaqlaşmağa məcbur olur. Yerli təəssübkeşlərin bu qədər və bu dərəcədə kəskin etirazına nə səbəb olmuşdu? Professor B.Qasimov A.Əvlaninin öz etiraflarına əsaslanaraq, həmin hadisələri aşağıdakı kimi şərh edir: “Turan” qəzetinin ikinci sayında Fevral burjua demokratik inqilabının qələbəsindən, Rusiya çarının hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasından vəcdə gələn məşhur jurnalist və publisist Mirmöhşün Şirməhəmmədovun Buxaradakı dəhşətli cəhaləti və mütəəssibliyi ifşa edən “İki tarixi vaqeə” adlı məqaləsi çap olunur. Məqalə ölkə miqyasında geniş əks-səda doğurur və böyük qalmaqla səbəb olur. Türküstanda məşhur olan “Üləma” cəmiyyəti bu məqalədən möhkəm qəzəblənir. Qəzetin mühərriri A.Əvlani və müəllif Mirmöhşün Şirməhəmmədov guya “Buxarayı-Şərif şərinə şəkk gətirdikləri, eyni zamanda, din xadimlərinə hörmətsizlik etdikləri üçün” kafir elan olunurlar və onların daş-qalaq edilməsi barəsində hökm çıxarılır. M.Şirməhəmmədov birtəhər qaçıb gizlənməyə müvəffəq olur, amma buna baxmayaraq, cəhalətpərəstlər və özlərini islam dininin hamiləri və müdafiəçiləri adlandıran avam və qara camaat onu axtarıb tapmağa, şəhər içində bihörmət edərək gəzdirməyə və nəhayət, həbs etdirməyə nail olurlar. A.Əvlanini isə zor gücünə öz əqidə və məsləkindən imtina, “tövbə-təzərrü” etməyə məcbur edirlər. Bu hadisələr XX yüzilin əvvəllərində Türküstan mətbuat tarixinin dəhşətli və bu gün də unudulmayan qara səhifələrindən biri kimi yaddaşlarda yaşamaqdadır¹³¹.

“Molla Nəsrəddin” və özbək mətbuatının əlaqələrini işıqlandırarkən özbək ədə-

129 Kosimov B. Ok tonqlarini orzulagan şoir. Sozboşi. Bax: Abdulla Avloniy. Tanlanqan asarlar. İkki cildlik. I cild. Toşkent, “Manaviyat” nəşriyoti, 2006, səh. 15-16.

130 Kosimov B. Ok tonqlarini orzulagan şoir. Sozboşi. Bax: Abdulla Avloniy. Tanlanqan asarlar. İkki cildlik. I cild. Toşkent, “Manaviyat” nəşriyoti, 2006, səh. 16

131 A.Avloniy. Bugungi ozbek vaktli matbuotining tarixi. “Türkiston” qazetasi, 1924 yil, 295-son. Bax: Kosimov B. Ok tonqlarini orzulagan şoir. Sozboşi. Bax: Abdulla Avloniy. Tanlanqan asarlar. İkki cildlik. I cild. Toşkent, “Manaviyat” nəşriyoti, 2006, səh. 16-17.

biyyatşünas alimlərinin son illərdəki tədqiqatlarına və əldə etdikləri mühüm yeniliklərə də istinad etmək məqsədə müvafiqdir. Bu nöqteyi-nəzərdən professor H.Baltabayevın “Cəlil Məmmədquluzadə və özbək ədəbiyyatı” məqaləsi maraqlıdır. Alim həmin tədqiqatında aşağıdakıları diqqətimizə çatdırır: “...Cəlil Məmmədquluzadəni Özbəkistanla bağlayan əsas vasitələrdən biri “Molla Nəsrəddin” jurnalı idi. 1906-cı ildə nəşrə başlayan bu jurnalın ilk sayında Cəlil Məmmədquluzadə yazırdı ki, “Molla Nəsrəddin” yalan danışa bilmir. Bu adı bir xəbər deyildi, jurnalın əsas şüarı idi. Bax bu şüar – düz danışmağı və doğrusözlüyü nəticəsində “Molla Nəsrəddin” jurnalı özbək ziyalılarının evinə daxil oldu. Həmin vaxtlarda Daşkənddə “Tərəqqi” qəzeti də təzəcə çap olunmağa başlamışdı. “Tərəqqi”çilər “Molla Nəsrəddin”in işıq üzünü görməsini eşidib çox sevindilər və dərhal onunla yaradıcılıq əlaqələri qurmağa çalışdılar. “Molla Nəsrəddin” jurnalı həmişə və ardıcıl olaraq başqa qardaş məmləkətlərdəki mətbuat nəşrlərini də izləyir, müşahidə edir, onlardakı ayrı-ayrı mühüm və səciyyəvi xəbərləri öz səhifələrində çap edib oxucularına çatdırırdı. Məsələn, 1908-ci ildəki noyabr saylarından birində “Molla Nəsrəddin” səhifələrində “Tərəqqi” qəzetindən alınmış “Qəribə halət” məqaləsi çap olunmuşdu. Həmin ilin dekabr saylarından birində isə yenə həmin qəzətdən alınmış “Mətbuatımız” adlı məqalədə Rusiya və İran münasibətlərinə aid bir xəbər çap edilmiş və ona “bu acı sözlərə daha nə deyə bilərdik” kimi münasibət bildirilmişdi”.¹³²

Mirzə Cəlilin Türkünstanla yaradıcılıq əlaqələri də çox zəngin və dərin olmuşdur. Azərbaycan-özbək ədəbi və mətbuat əlaqələrini araşdıran tədqiqatçılar bu təmasların çoxcəhətli və qarşılıqlı olduğunu vurğulayırlar. C.Məmmədquluzadənin Türkünstanla həmkarlıq əlaqələri zəminində onun bir yazıçı, publisist və dramaturq kimi, həm də qardaş ölkədə məşhur olan bir jurnalın baş mühərriri kimi müəyyən yaradıcılıq maraqlarının və məqsədlərinin dayandığını qeyd etmək vacibdir. Görkəmli molla nəsrəddinşünas alim professor N.Axundov Mirzə Cəlilin Orta Asiya xalqları ilə mədəni əlaqələrinə toxunarkən onun Əliqulu Qəmküsarla birlikdə “Ölülər” əsərini tamaşaya qoymaq məqsədilə Orta Asiya və Volqaboyuna, daha sonra Dağıstana səyahət etdiyini bildirir. Onlar sonra Aşqabad şəhərinə gəlmiş, yerli həvəskar gənclərin və maarifçi ziyalıların köməyi ilə pyesi tamaşaya hazırlamağa başlamışdılar.¹³³ Mirzə Cəlilin bu səfəri haqqında teatr tariximizin mötəbər salnaməçisi Qulam Məmmədli aşağıdakıları məlum edir: “Mirzə Cəlil və Əliqulu Nəcəfov Aşqabada gələrək indiki Karl Marks meydanındakı “Oriant” otelinə düşmüş və yerli teatr həvəskarlarının iştirakı ilə “Ölülər”i hazırlamağa başlamışdı. Məşqlər “Firudini” məktəbində aparılırdı.

Molla Nəsrəddinin Aşqabada gəlməsi xəbəri yerli bəhailərdə böyük narazılıq yaratdı. İş burasında idi ki, jurnalın 1913-cü il iyul ayının 23-də çıxan 20-ci nömrəsində 1-ci səhifədə bəhai dininin başçılarından Abbas Əfəndi haqqında çəkilmiş bir karikatürdə bəhailiyə böyük zərbə endirilmişdir. Odur ki, yerli bəhai burjuaziyası başda Ələkbər Xəlilov, Abbasqulu Əliyev, Abbasovlar və başqaları olmaqla çar hökuməti dairələrinə ərizə verməyə başladılar və çar çinovniklərinə verilən böyük rüşvətlər və danosların təsiri ən qısa müddətdə özünü hiss etdirdi.

¹³² Boltabayev H. Jalil Məmmədquluzadə və özbək ədəbiyyatı. Son soz. Bax: Jalil Məmmədquluzadə. Pochta qutisi. Qissa və hikoyalar. Təşkənt, “Mumtaz soz” nəşriyyatı, 2019, səh. 307-308.

¹³³ Bax: Axundov N. Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920-ci illər). Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, 1968, səh. 311.

Mollanəsrəddinçilərin Türkünstanla əlaqələrini araşdıran Azərbaycan və özbək mütəxəssisləri Mirzə Cəlilin Türkünstanda iki dəfə səfərdə olduğunu bildirirlər. Yuxarıda söhbət açılan hadisələr birinci səfər zamanı baş vermişdir. “Ölülər”in uğursuz Aşqabad premyerasından sonra Mirzə Cəlil və Əliqulu Qəmküsar Daşkənd şəhərinə yollanırlar. Çünki onları orada Mirzə Cəlilin yaxın dostu və həmkarı, görkəmli özbək maarifçisi Abdulla Əvlani və yoldaşları gözləyirdilər. Böyük ədibin Daşkənd səfəri münasibətilə filologiya elmləri doktoru, professor H.Baltabayev XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan-Özbəkistan teatr və dramaturgiya əlaqələrinin mötəbər tədqiqatçısı professor S.Əliyevin araşdırmalarına¹³⁴ istinad edərək, aşağıdakıları bildirir: “Mütəxəssislərin fikrincə, Cəlil Məmmədquluzadə Özbəkistana iki dəfə (1916 və 1924-cü illərdə) təşrif buyurub. 1914-cü ildən etibarən Türkünstan cədid hərəkatının fəal nümayəndələri tərəfindən Daşkənddə yaradılmış “Turan” truppasının üzvləri Abdulla Əvlani, Qulam Zəfəri, Şöhrət Rəhimi, Nizaməddin Xocayev və başqaları Azərbaycanın tanınmış dramaturq və rejissorları ilə həmkarlıq əlaqələri yaratmağa müvəffəq olmuşdular. “Ölülər” tragikomediyasını 1916-cı il 29 aprel premyerasını eşidən A.Əvlani C.Məmmədquluzadəyə məktub yazıb, əsəri özbək dilinə çevirmək və onu Daşkənddə səhnələşdirmək istədiyini məlum edir. Bu məktubdan son dərəcə məmnun olan Cəlil Məmmədquluzadə Əliqulu Qəmküsarla birlikdə “Ölülər” tragikomediyasını Orta Asiya şəhərlərində səhnələşdirmək, bu tamaşalardan gələcək maliyyə köməyi nəticəsində “Molla Nəsrəddin” jurnalının maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün əvvəlcə Aşqabada, sonra isə Daşkəndə gəlir”.¹³⁵

C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” komediyasının Daşkənddə 1916-cı ildə səhnəyə qoyulması Türkünstanın yeni mədəni tarixinin, xüsusən teatr tarixinin yadda qalan və parlaq yeniliklərindən biri kimi tarixdə qalmışdır. Əsəri Azərbaycan dilindən özbəkçəyə çevirən və səhnələşdirən Mirzə Cəlilin yaxın dostu, Türkünstandakı ən yaxın həmkarlarından biri A.Əvlani idi.

Yuxarıdakı təhlillərdən aydın olur ki, XX yüzilin əvvəllərində mollanəsrəddinçilərin ədəbi fəaliyyətinə ilk səs verənlərdən biri Türkünstan cədid hərəkatının nümayəndələri olub. Mollanəsrəddinçilərin köməyi və yaxından yardımını ilə öz mətbuat və nəşirlik fəaliyyətini genişləndirən böyük özbək maarifçisi Abdulla Əvlaninin bu sahədəki tarixi xidmətləri həmin dövr ədəbi əlaqələrimizin parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Abdulla Əvlaninin mollanəsrəddinçilərlə, xüsusən Mirzə Cəlil və Əliqulu Qəmküsarla sıx həmkarlıq əlaqələri, onların səmimi və işgüzar yaradıcılıq dostluğu bugünkü nəsillər üçün bir nümunədir. “Ölülər” komediyasının və Mirzə Cəlilin başqa dramatik əsərlərinin 1914-1916-cı illərdə özbək dilinə çevrilməsində və Türkünstanın bir çox şəhərlərində, o cümlədən Daşkənddə səhnələşdirilməsi işlərində Abdulla Əvlaninin böyük xidmət və rəşadət göstərməsi C.Məmmədquluzadə və özbək mədəniyyəti probleminin daha dərinədən araşdırılması fikrini qüvvətləndirir.

¹³⁴ Əliyev S. Literaturniye svyazi i uzbekskaya dramaturgiya (pervaya tret XX v.). Toşkənt, “Fan” nəşriyoti, 1973, səh. 35.

¹³⁵ Baltabayev H. Jalil Mammadqulizoda va ozbek adabiyoti. Son söz. Bax: Jalil Mammadqulizoda. Pochta qutisi. (Qissa va hikoyalar). Toshkent, “Mumtoz soz”, 2019, səh. 305-306.